

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980**

A TARTALOMBÓL

H. Hubert Gabriella: Egy morális antropológia 1614-ből

Fried István: Az „Abafi” előzményeihez

Petrányi Ilona: A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban

Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében

*

Hopp Lajos: A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban

Szemle

Barta János: A pálya ívei (*Nagy Miklós*)

Cs. Szabó László: Őrzők (*Rónay László*)

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (*Boronkai Iván*)

Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai (*Jankovics József*)

Messelényi István: Sanyarú világ I–II. (*Varga Imre*)

Ét könyv a mai magyar dramaturgiáról (*Kerényi Ferenc*)

*

Dán Róbert (1936–1986) (*Komlószi Tibor*)

Mezei József (1930–1986) (*Csűrös Miklós*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária

technikai szerkesztő

<i>H. Hubert Gabriella</i> : Egy morális antropológia 1614-ből (Foktői János kéziratoss predikáció-gyűjteménye)	209
<i>Fried István</i> : Az „Abafi” előzményeihez	222
<i>Petrányi Ilona</i> : A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban	231
<i>Zágonyi Ervin</i> : Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében	246

Évforduló

<i>Hopp Lajos</i> : A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban	275
--	-----

Kisebb közlemények

<i>Gömöri György</i> : Lord Paget magyar pártfogoltjai	291
<i>Szabó Péter</i> : A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében	294
<i>Ratzky Rita</i> : Petőfi Késmárkon	298
<i>Imre László</i> : A jelképesesség változatai Kemény Zsigmond <i>Férj és nő</i> -jében	301

Műhely

<i>Horváth Veronika</i> : A Minerva Társaság története	305
--	-----

Szemle

Barta János: A pálya ívei (<i>Nagy Miklós</i>)	313
Cs. Szabó László: Őrzők (<i>Rónay László</i>)	314
Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (<i>Boronkai Iván</i>)	318
Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai (<i>Janikovics József</i>)	320
Wesselényi István: Sanyarú világ I–II. (<i>Varga Imre</i>)	322
Két könyv a mai magyar dramaturgiáról (<i>Kerényi Ferenc</i>)	328

*

A néma barát megszólal. – Emlékezetül hagyott írások. – Náday Károly–Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinben. – Czuczor Gergely rabsága. – Kazinczy Ferenc: Sophie. – A két világháború közötti Magyarországról. (<i>Uray Piroksa, Monok István, Szabó Flóris, F. Csanak Dóra, Erdélyi K. Mihály</i>)	331
---	-----

Krónika

Dán Róbert (1936–1986) (<i>Komlowszki Tibor</i>)	339
Mezei József (1930–1986) (<i>Csürös Miklós</i>)	340
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1985. (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)	341

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

EGY MORÁLIS ANTROPOLÓGIA 1614-BŐL

Foktövi János kéziratos prédikáció-gyűjteménye

Foktövi János alakjában az itthon-képzett, „domidoctus” prédikátor típusát ismerjük meg. Művét átfogó témának, az emberi életnek szenteli. Ezzel egészen egyedül áll a korabeli magyar prédikációirodalomban. Az *EMBEÖR ELETENEK I. EREDETIRŐL. II. TERMEZETIRŐL. III. ALLAPATTIAROL IRATTATOT KÖNIW. FOKTÖWI IANOS WACZON WARASSI PRAEDIKATOR ALTAL* feliratot viselő mű kéziratban maradt fenn.¹ A prédikációk verses részletei megjelentek.² Az eddigi szakirodalom adós még a kötet elemzésével, értékelésével és inkább csak a szerző életútjáról, verseléséről emlékezik meg. Jelenlegi munkám előtanulmány egy reménybeli szövegkritikai kiadáshoz.

A prédikáció-gyűjtemény szerzője

Származásáról, családfájáról keveset tudunk. Foktövi János valószínűleg nem volt nemes ember. A későbbi nemességet nyert Foktövi család két ága: a Komárom és a Hajdú vármegyei.³ Foktövi János idejéből még öt hasonló nevű személyt ismerünk: a prédikátor Mátét⁴, Balázst⁵, L. András⁶, Mihályt⁷ és János váradi hajdú-hadnagyot.⁸ A közöttük levő rokonságot csak feltételezhetjük. Ha így volt, a Foktövi család papi, illetve litterátus család lehetett.

Korábbi írásairól szólván, Foktövi önéletrajzában megjegyzei: „Az mit Jffiusagomban irtam es czieleköttem azokat az vristen tuggia cziak, Embörökis lattak benne.” A Foktöviék közül egyedül csak a mi szerzőnkől tudjuk bizonyosan, hogy írt és fordított verseket. Ezért valószínűnek tartom, hogy a XVII. század első felében keletkezett *Pozsonyi toldalék*⁹ 10a lapján található adventi éneket („Fiaidra Szent Atyánk”) is ő írta: akrosztichonjában az olvasható, hogy „FOKTEWINWS FECIT”¹⁰

Foktövi teljes nevét a prédikáció-kötet 3a lapján írja le: „Jo. Lrtj Foktüvinus”, vagyis Joannes

1 OSzK Oct. Hung. 380.

2 *RMKT* 17, VIII, sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, Bp., 1976, 158–175.

3 NAGY Iván, *Magyarország családai*, IV, Pest, 1858, 191, 182. és KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, IV, Bp., 1912, 156.

4 LAMPE (Fridrik Adolf)—DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 668. Foktövi Mátéről lásd még Pázmány Péter elítélő véleményét: in *Összes munkái*, IV, sajtó alá rendezte RAPAICS Rajmond, Bp., 1898, 704, 739, 740, 778, 779.

5 FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, I, Bp., 1898, 63.

6 FÖLDVÁRY László, *i. m.*, 114, 122, 127.

7 *Explicatio Doctrinae de salutis filiorum Dei certitudine* c. művét 1609-ben adták ki Marburgban (*RMK*, III, 1074. sz.).

8 SZALÁRDI JÁNOS, *Siralmas magyar krónikának kilenc könyvei*, Magyar Helikon, 1980, 497, 509, 511, 513, 516.

9 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963, 71. sz.

10 CSOMASZ TÓTH Kálmán, in *RMDT*, I, Bp., 1958, 643.

Litterati Foktüvinus. A „Litterati” alak a kor névhasználati szokása szerint az apa foglalkozására utal. Szerzőnk atyja tehát litterátus ember volt, írástudó. Foktövi származási helye valószínűleg Foktó volt, ahol maga is prédikátorkodott egy ideig. Élettörténetét kötetének 285c lapján, „Az ferfiunak dicze-retiről Es zidalmarol” c prédikációban olvashatjuk.¹¹ Ennek alapján a következő időrendet állíthatjuk fel:

születési éve	1566
a tolnai iskola tanulója	1581–1584
a debreceni iskola tanulója	1585–1588
Szegeden iskolamester	1589–1590
Veresmarton iskolamester	1591
Cegléden ordinálják	1592. június 30.
prédikátor:	
Adácson	1592–1593
Tökölön Foktón, Patajon Makádon	1594–1603 ¹²
Vácott	1604–1614 ¹³

Foktövi tehát többnyire a hódoltsági területen volt prédikátor. Mint Kathona Géza megállapítja: „A magyar rendiség politikai hatalommal rendelkező szervei megsemmisültek itt, ezért az új vallási nézetek nyugatról való beáramlása gátlástalan volt, annál is inkább, mivel a török államhatalom képviselői nem avatkoztak be az ilyen ügyekbe.”¹⁴ A török uralom tehát egyrészt elősegítette a reformáció terjedését, másrészt azonban ezen a területen nagy volt a létbizonytalanság. Ezt tanúsítja Foktövi állandó vándorlása, a „Jay kj sokat budostam közbe közbe” személyes hangú megjegyzése is.

Foktövi a tolnai iskolát Debreceni Tulyok Ferenc és Kecskeméti Agricola János rektorsága alatt látogatja, majd az iskola hanyatlásának idején átmegy Debrecenbe. Kathona Géza kutatásai alapján tudjuk, hogy „Foktövi János és Baranyai Decsi János az elsők, akik a tolnai iskolából a debrecenibe mentek tovább tanulni | ... |”¹⁵ Itt Gyulai János, Gönczi György és Főlegházi István rektorságának idején tanulhatott.¹⁶

Már Eszéki Imre levele¹⁷ is tanúsítja, milyen nehéz volt a török területekre magasabb képzettségű, Wittenbergben járt rektorokat és papokat találni. Mivel Foktövinek nem volt támogatója,¹⁸ nem is jut el külföldi egyetemre. A korban elterjedt szokásként¹⁹ pappá szentelése előtt iskolamester, rektor, először Szegeden. Szeged 1552-ben került végleg a török kezére. Egyébként: Bálint Sándor szerint²⁰ csak Foktövi önéletrajzból tudjuk, hogy Szegeden 1589-ben működött protestáns iskola. Veresmarton (ahol a reformáció 1547 után terjedt el²¹) a következő évben tanít. A veresmarti iskola azok közé az iskolák közé tartozott, amelyek a tolnai, debreceni sárospataki és nagyváradai iskoláknál alacsonyabb szintűek voltak.

¹¹ *RMKT* 17, VIII, 525.

¹² 1594–1604 között három év esik ki az életrajzból, amikor nem tudjuk megállapítani, hol tartózkodott Foktövi. Így nem lehet pontosan megadni a Tökölön, Foktón, Patajon és Makádon való tartózkodásának a dátumát sem.

¹³ Az életrajz alapján a kötet megírásának az évét adom meg, de ez nem jelenti azt, hogy Foktövi később nem tartózkodott Vácott.

¹⁴ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp., 1974, 7.

¹⁵ KATHONA Géza *i. m.* 29.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., [1921], 335.

¹⁷ *Eszéki Imre levele Flaciushoz*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973, 908.

¹⁸ Az első diákok közül, akik tovább tanulni Tolnárról Debrecenbe mentek, egyedül Foktövi nem jutott el külföldi egyetemre.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *i. m.*, 338.

²⁰ BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., 1975, 87. Gyulai Torda Zsimgond már 1546-ban tudósít a szegedi iskola meglétéről Melanchthonnak írt levelében (in FÖLDVÁRY László, *i. m.*, 27).

²¹ LAMPE-EMBER, *i. m.* 664.

nyabb képzést nyújtottak.²² Pathai Sámuel azonban hangsúlyozza, hogy a veresmarti iskola rektorai kiváló férfiak voltak.²³ A török hódoltság mezőváros nem tudott iskolamesternek egyetemet végzett, tekintélyes embereket alkalmazni, mivel megfizetni sem tudta őket. De úgy látszik, az itthon tanult fiatal papjelöltek közül az egyház vezetői igyekeztek a leghetésebbeket kiválasztani.

A dátum pontos feltüntetéséből is láthatjuk, milyen nagy esemény Foktövi számára, hogy Körtvélyesi János²⁴ 1592-ben pappá szentelte. Valószínűleg 1592-ben kapott meghívást az adácsi gyülekezettől, mert a fiatal prédikátorjelölteket általában akkor ordinálták lelkésszé, amikor egy meghatározott lelkési állásra meghívást kaptak. Adácson még nyugalomra találhat, Tökölről, Foktőről, Patajról, Makádról már keserűen nyilatkozik.²⁵ Élete ekkor már folytonos vándorlás, amelyet elsősorban a tizenöt éves háború eseményeivel hozhatunk összefüggésbe. Nem véletlenül választja Foktövi kötetének mottójául a bibliai *Jézusnak, Sirák fiának könyve* 34: 9–12 versét, amelyben ezt olvashatjuk: „Giakorta zinten közel vezeköttem halalomhoz” (7b). Az önéletrajzból 1592 és 1604 között hiányzó három évet a bujdosásával kapcsolhatjuk össze – ez az időszak az 1594–1604 közötti háborús évekre esik. Többször a szerződött év lejártá előtt el kell menekülnie egy-egy községből, valószínűleg azért, mert az a község, ahol lelkész volt, elpusztult a háborúban.

1604-ben kerül Vácra. Itt viszonylag nyugalomra talál. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban írja meg prédikáció-kötetét. Vác sok harc után éppen 1604-ben került Bocskai István kezére, 1605 őszén maga a fejedelem is megfordult Vácott. Tragor Ignác írja: „A hagyomány szerint Bocskay ekkor Váccon superintendenciát állított föl és a Szent Mihály templomot a reformátusoknak adta.”²⁶ Ennek lelkésze Foktövi²⁷. 1606-ban Vác Rudolf birtokába került. Később, nem tudni pontosan, mikor, Foktövi „Ipolyon alól való” alesperes lesz.²⁸ Az utolsó évszám, melyet kötetében feltüntet: 1619. Ekkor másol be egy békét ígérő esküt: „Az Török Czazar esküesse Betlen Gabornak. 1619.” A törököktől sokat szenvedett prédikátor számára fontos ez az eskü. De Vácott is a nyugalom csak átmeneti volt, ugyanis a város 1620-ban ismét a török kezére került, hogy ezután végleg csak 1684-ben szabaduljon fel.

Foktövi Jánosról az utolsó adatunk: 1620. szeptember 7-én Vácott Segner András emlékkönyvébe latin nyelvű búcsúztató verset ír.²⁹ Az emlékkönyv tanúsága szerint ekkor már senior, esperes.

A két possessor-bejegyzés arra utal, hogy a kötet 1625-ben már idegen kézbe került, szerzőnk ekkor már nem élhetett³⁰

Hogy mi adott ösztönzést Foktövinek egy ilyen antropológia létrehozására, azt ma már csak talál-

²² ZOVÁNYI Jenő, *i. m.*, 356.

²³ LAMPE–EMBER, *i. m.*, 665: „Ludi-Rectores praecipui Nominis Viroi habuit Ecclesia Veresmartoniensis, Stephanum Nyiro Tholnai, Johannem Fogtoi, Johannem Marothi, Laskovium, Andream Murakozi, Johannem Kopacsi, etc.”

²⁴ Körtvélyesi János életéről lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 139. Elsősorban Foktövi életrajzából tudjuk meg, hogy Körtvélyesi püspök volt.

²⁵ „Tökölj nehezen. Foktűj aligh. Pathaj vezöttül. Makadj Malen.” (A *malen* szó jelentése *rosszul*, ha a latin *male* (rosszul) + a magyar *-n* képző összetételéből származik.)

²⁶ TRAGOR Ignác, *Vác története*, Vác, 1929, 107.

²⁷ *Vác története*, I, szerkesztette SÁPI Vilmos, Szentendre, 1983, 109.

²⁸ ESZE Tamás, *A drégelypalánki egyházmegye történetének vitás kérdései*, in *Egyháztörténet*, 1944, 236: „1615 őszén egy lekipásztorokból álló bizottság szállt ki Nagyoroszfalu – ma Nagyoroszi – mezővárosba, az ottani reformátusok és katolikusok viszályának eligazítására. „Jelön voltak illien fő uraim akkor velek az templomban: Bölczkej István Wáczon várbeli seregh praedikátora, senator; Wrögdj János Kosdon praedikátor, kivel akkor praedikáltattam; Pesti János Zokolián lelki tanító Ezök voltak velem” – írja Vácott 1615. november 6-án kelt levelében Foktűji János váci prédikátor, aki hivatalos tisztéből kifolyólag intézi az oroszai dolgát: ő „az Iplion alól [való] prosenior.”

²⁹ SZELESTEI N. László, *Két emlékkönyv – Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel*, in *ITK*, LXXXVI (1982), 658. Foktövi bejegyzésének címe a következő: „Wotum Johannis Literati Foktövini Senioris Dioecesis Ipolclanubianae in Comitatus Neugrad et Honth”.

³⁰ „F. Matthiae Liber est vaczj Emp[us] d[enar] 6” (la) és „Anno 1625. die May Adot petek deak f[orint] 32 d[enar] 27. az többi oda vezet mind” (1b).

gathatjuk. Mindenesetre a török hódoltsági területen a prédikációknak nagy volt a kultúráközvetítő szerepük, jelentős volt a morális hatások is, az egész gyülekezet életében normatív funkciót tölthettek be. „Een az en vandorlasomban sokat lattam, Es többet erthetök, mint ki mondhatnam” – idézhetjük újra a *Sirák könyvét*, a kötet mottóját.

A továbbiakban a következő szempontok alapján elemzem a prédikáció-gyűjteményt: időrendi kérdések; műveltséganyag; a prédikáció mint irodalmi mű; a kézirat helye a kor prédikáció irodalmában.

A gyűjtemény szerzetési ideje

A keletkezési időről pontos adataink vannak, s ezek egyértelműen az 1613–1614-es évre utalnak.³¹ Foktövi az *Argumentum libri* (3a) felett³² világosan megírja a prédikációk összeírásának időpontját: „Mölliet irtam Karacson[tól] fog[va] pal z[ent] Peter napigh [június 29-ig] Waczon 1614. Christus vronk zületesen vtan.” A vers alatt a következő dátum áll: „Waciae 29 Julij A. D. 1614. Jo. Lrtj Foktúvinus.”³³ Bizonyosra vehetjük, hogy a kötet tartalomjegyzékét és címlapját a gyűjtemény megírása után készítette, a címlapon pedig az 1614-es dátum szerepel. A verseket szintén ekkor fordítja³⁴, korábban írt vagy fordított verseinek a szerzetési idejét is mindig pontosan feltünteti.³⁵

Foktövi rövid idő alatt írja össze prédikációit, de ezt nemcsak az írás, a tinta és a papír tanúsítja, mint erre Erdélyi Pál utal,³⁶ hanem az egyes prédikációk végén található dátumok is: 1613 karácsonyától 1614 február 25-ig tizenöt prédikációt ír le, március 18-ig hármat, március 25-ig négyet, május 12-ig tizenkettőt, május 24-ig hármat³⁷, a fennmaradó hetet pedig június 29-ig.

Foktövi a korábban elmondott prédikációi alapján önálló szerkesztői koncepcióval *könyvet* akar írni. Ugyel a részek, bekezdések pontos tagolására, az írásképre, a javítások ritkák.³⁸ Művét a nagyközönségnek szánta, ezt bizonyítja az első prédikáció végén található (23b) fohász is: „Wram Jsten ez Praedikatiuk irasa oluasasa, halgatasa, tanulasa, es elmelkedese altal indicz az io vtra, iartass [sic!] abban, hogi iussonk hozzad. Amen.”

A kézirat egyben mindenes könyve is volt: a prédikációkon kívül egyéb bejegyzéseket is tartalmaz, vegyes idézeteket, reflexiókat. Nagy számú szentírási és antik idézet található az 1–5. és a 399b, 411a–b lapokon.

A prédikáció-gyűjtemény műveltséganyaga

A kötet nagy számú és változatos eredetű idézeteit, pontokba szedett tanításait olvasva képet kaphatunk a kor domidoctus prédikátorának műveltségéről. A műveltséganyag elemzése segíti a kötet műfaji meghatározását is.

³¹ ERDÉLYI Pál, *Foktövi János ismeretlen prédikációs könyve 1614-ből*, in *MKSz*, 1887, 78, 1615-re datálja a kötet befejezését.

³² A vers megjelent *RMKT* 17, VIII, 160.

³³ A július 29-i dátum vagy félreírás június 29-e helyett, vagy magát a verset csak a kötet megírása után egy hónappal szerezte.

³⁴ *RMKT* 17, VIII, 526.

³⁵ „Enis Foktúui Janos Az Embör eletenek ideiet igi hataroztam Waczon 1606. Eztendöben, vlt. Nouemb. deakul.” – olvasható a 168b lapon.

³⁶ ERDÉLYI Pál, *i. m.*, 78.

³⁷ A 338b lapon egy 1614. május 24-én történt váci esetet mesél el Foktövi.

³⁸ A 260a lapon a margón tollpróba jellegű vonalak zavarják meg a tiszta írásképet. Foktövi rögtön odairja a magyarázatot: „Kis Annha dolga ez:” – valószínűleg a kislánya írta össze az asztalon levő nyitott kéziratot.

Foktövinek a Biblia tekintélyéről vallott nézete megegyezik kora protestáns teológusainak felfogásával. Musculus *Loci communes*át idézi: „Az Embörnek teremtése felől mit köl az Embörnek ertenj, sohonna nem érthettiük jobban megh, mint az Zent Lelöknek tanitasabol, mölliet az Zent iras elönkben ad. Mert olli igen megh vakult az Emböri elme, hofi sem az ö teremtöie felöl, sem maga felöl igazat nem itelhet. Ennek okaert arra kel gondot viselnönk, hofi az Embörnek vagi maga felöl; auagi az Jsten felöl az ö teremtöie felöl köllion valamit ertenj, es ketsegh nelkül tudni, mind azokat iob erteni es tudni az zent irasokbol hofi nem maga feietül.” (32b–33a)

A prédikációk alapigéjének választásakor nem mindig ragaszkodik a hivatalosan előírt szentírási helyekhez, kétszer apokrifnak tartott könyvből is idéz, és van, hogy egyszerre két bibliai helyet is megad.³⁹ Nem ragaszkodik ahhoz az előírashoz sem, hogy a prédikációnak szigorú exegézisnek kell lennie.⁴⁰

Foktövi János maga fordítja le az általa idézett bibliai helyeket. A latin nyelvű bibliai idézetekből megállapítható, hogy egyrészt a *Vulgatával* egyeznek meg, másrészt egy 1557-es kiadású protestáns Bibliával.⁴¹ Az önálló fordítás bizonyítéka, hogy ugyanazokat a bibliai helyeket különbözőképpen fordítja le.⁴² A jelen dolgozatban csak két prédikáció fordítási variánsait mutatom be:

Jakab levele 4: 14 „Miczoda az tü életötök? Mert Parah, möli keusse teczik, es hamar el mulik zömönk elöl.” (114a) – „Mi lehet az tü életötök? Kiczin ideigh laczó Para, es el mulik.” (388b)

A zsoldárok könyve 103: 15 „Az Embörnek napia ollian mint az fü, mint az mezej viragh.” (115a) – „Az Embör napiai mint az fü, mint az Mezej viragh vgi viragzik.” (389b)

Ézsaiás próféta könyve 40: 6–7 „Minden test ollian mint az fü, es annak minden köniörületössege mint az Mezei viragh. Megh zaratt az fü, el hullot az viragh, mert az Jehouanak zele, fuallotta megh. bizoni fü, bizoni zena az Nep.” (115a) – „Minden test ollian mint az fü, es köniörületössege mint az viragh. megh zaradot a fü, el hullott az viraga bizoni fü az Nep, zena, Zömet, gaz.” (389a)

Jób könyve 20: 8 „Mint az latot alom el röpül, es nem talaltatik megh, mint az Eyeli latas zinten vgi mulik el.” (115b) – „Mint az alom el röpül, es nem talalod megh ötet, el mulik mint az Eyeli latas.” (389a)

Patrisztikai források

Foktövi a korban elterjedt compendiumokból, florilegiumokból, valamint a protestáns teológusok műveiben található hivatkozásokból merítette patrisztikai anyagát. (Gyakran ugyanez jellemzi más utalásait is.) Ezeket a szerzőket idézi (A hivatkozások gyakoriságát zárójelben tüntetem fel):

Ókeresztény írók: Ambrosius (7), Athanasziosz (5), Athénagoras (1), Augustinus (19), Baszileiosz (Nagy) (1), Clemens Alexandrinus (1), Cyprianus (1), Epiphániosz (1), Euszebiosz (Caésereai) (3), Fulgentius (1), Gregorius Magnus (3), Grégoriosz Nazianzénosz (2), Hieronymus (13), Ireneusz (1),

³⁹ Az 1567-es debreceni zsinat VIII. cikke (in KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*, Bp., 1882, 570) kimondja, hogy „Miképen egyedül csak a szent írást, azaz a próféták és apostolok írásait kell az egyházban magyarázni: nem pedig az apokryphusokat, minők a Sírák, Bölcsesség, Tóbiás könyvei”. Foktövi a *Bölcsesség* könyvét és a *Jézusnak, Sírák fiának* könyvét is megadja alapigéül. (Ehhez a témához lásd még ZOVÁNYI Jenő, 1921, 326.)

⁴⁰ KISS Áron, *i. m.*, 570, 571.

⁴¹ *Biblia utriusque Testamenti*, Genova, 1557. OSZK Ant. 9030.

⁴² Ugyanezt a fordítási módszert tapasztaljuk a versfordításainál (vö. a 2b és a 294a lapon található verseket) és a protestáns szerzők idézésénél is (vö. Musculus *Genesis*hez írt kommentárának fordításait a 116a és 175a lapokon).

Isidorus (3), Khriszosztomosz (7), Kürillosz (1), Lactantius (3), Órigenész (3), Paphnutiosz (2), Ps.-Dionüsziosz Areopagitész (1), Tertullianus (3), Theodorétosz (1):

Középkori teológusok, tanítók: Beda Venerabilis (2), Bernardus (3), Thomas Aquinas (3).

Görög és római auctorok

A pogány bölcsek és poéták írásai a források értékrendjében törvényszerűen alárendelődnek a teológiai idézeteknek, kisebb a számuk is. Foktövi élesen elválasztja egymástól a teológiai és a világi írásokat: az ég forgása „Bizoni nem Atlantul vagion mint az Poetak talaltak. Nem az Peripateticusoknak Nagi értelmükből es elmelködésükből De amaz folsegös Egiedül biro Jstentül kinek az ő diczeretit es diczöseget az Egek hirdetik.” (83b) – „Mit mongionk tehat zerelmes Attiamfiaj azok felől, kik az ő faitalansagukat nemhogi zegiönlenek, de megh inkább az ő paraznasagukkal inkább diczeködnek, mint Ouidius etc. Nem illik ez az Köröztiensehöz.” (154a) A derék Szentírás és annak magyarázó doktori mellett ugyanakkor központi helyet foglalnak el a világi bölcsek által közölt ismeretek, példázatok, gondolatok, hiszen Foktövi prédikációinak egyik fő célja az ismeretek átadása, a tanítás. Ahol csak teheti, felsorolja a szentírásbeli bizonyítékok után az antik szerzők véleményét is.

A korban használt compendiumokban általában csak a szerzők nevét közölték. Ez az idézési mód figyelhető meg Foktövinél is: vagy a szerző nevét adja meg, vagy hiányosan közli az adott helyet is. (Egyedül Plinius *Naturalis Historiájánál* és Plutarkhosz több művénél adja meg a pontos lelhelyet.) A következő antik auctorokat idézi⁴³: Anaxagórasz (1), Apuleius (1), Aratosz (1), Arisztotelész (21) Aszklepiadész (1), Boëthius (1), Catullus (1), Censorinus (1), Cicero (11), Curtius Rutus (1), Démokritosz (1), Démoszthenész (3), Diogenész Laertiosz (3) (3), Diphilosz (1), Empedoklész (1), Epikuros (1), Euripigész (4), Galénosz (6), Gellius (2), Hésziodosz (5), Hieroklész (2), Hipparkhosz (1), Hippokratész (4), Hippón (1), Homérosz (3), Horatius (4), Iszokratész (1), Iuvenalis (8), Kallimakhosz (1), Lukianosz (1), Lucretius (1), Macrobius (2), Martialis (2), Menandrosz (5), Musonius (1), Ovidius (15), Parmenidész (1), Phereküdesz (1), Philón (2), Pindaros (1), Platón (13), Plautus (2), Plinius (9), Plutarkhosz (9), Poszeidóniosz (1), Püthagoras (4), Quintilianus (1), Seneca (6), Szolón (2), Szophoklész (1), Stobaeus (2), Suidas (1), Thalész (1), Valerius Maximus (5), Varro (1), Vergilius (8), Victorinus Rhetor (1), Xenophón (1), Zénón (2).

XV–XVI. századi szerzők

Foktövi kora protestáns teológusaitól a legismertebb teológiai közhelyeket veszi át. A *Szentírásról Musculus Loci communes*ában írtakat idézi, a Szentháromság definícióját Menclius *De cognitione Dei* c. műve nyomán adja meg. A protestáns teológusok idézésekor a prédikáció-formának megfelelően a hittételeket részekre bontja, summával, tanulssal egészíti ki. Értekezik ugyan az ember teremtéséről, Isten örökkévalóságáról, az angyalokról, az ördögökről, az égről, a földről, a paradicsomról és a lélekről, de kerüli a túlzott dogmatikai szörszálhasogatást, s mivel didaktikus előadasmódra törekszik, csak vázlatosan adja meg a legfontosabb hittételeket (a teológiai témának megfelelően az I. részben és a II. rész elején). Előszerezettel vesz át a köznapra életre vonatkozó erkölcsi tételeket. Kálvin *Harmoniájából* a szülés után való tisztulásról írtakat idézi, Bullinger *Sermonum Decadeséből* a rokonságról és az árvákról írtak, Melanchthon *De animájából* a fogantatásról szóló részt, Vermilius *Oratiójából* az aggkor dicséretét.

A protestáns teológusok idézésekor szinte mindig pontos címet és lapszámot ad. Ez a pontos idézési mód arra utal, hogy ezek a művek vagy megvoltak könyvtárban⁴⁴ vagy rendelkezésére álltak.

⁴³ A versfordítások egy része még azonosításra vár.

⁴⁴ Eddigi munkám során több olyan kiadványt sikerült föllelnem, amelyben a megnevezett példány lapszámozása megegyezik a Foktövi által megadott lapszámozással. Példaként: MUSCULUS (Wolfgangus), *Mosis Genesis plenissimi Commentarii*, Basel, 1565. OSZK Ant. 254; GUALTHERUS (Rodolphus), *In Evangelium Jesu Christi secundum Lucam Homiliae CCXXV*, Tiguri, 1585. OSZK Ant. 1285.

Ahol nem idéz pontosan, ott valószínűleg más szerzők műveiből veszi át az adott tételt. Az idézések gyakorisága alapján arról is képet kapunk, hogy a protestáns teológia mely irányjai voltak rá a legnagyobb hatással. Ha áttekintjük az általa idézett, többé-kevésbé korabeli szerzők jegyzékét, természetesen csupa protestánst találunk közöttük. A néhány kivétel (pl. Polydorus Vergilius) is olyan, akit a protestáns teológusok is általában tiszteltek (a XV–XVI. századi költőket is felsorolom, a címetek rövidítem, a bibliai kommentárokat pedig magyarul, mai (református) rövidítéssel adom meg): Witus Amerbachius: *De anima* (3). Ioannes Balaetus: *Acta Romanorum Pontificum* (2). Theodorus Beza (1). Martinus Borrhau: *Préd*-kommentár (1). Henricus Bullinger: *Sermonum Decades* (8), *1Tim*-kommentár (1), *Zsid*-kommentár (1). Ioannes Calvinus: *Institutio religionis Christianismi* (2), *2Móz*-kommentár (2), *Harmonia ex tribus Evangelistis* (2), *3Móz*-kommentár (1), *Jer*-kommentár (1), *Mal*-kommentár (1), Pál leveleihez kommentár (4) (ez utóbbi négy műhöz Foktövi nem ad lapszámot). Philippus Camerarius: *Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae* (1). Desiderius Erasmus: *Adagiorum Chiliades* (5). Nicodemus Frisclinus: *De obitu patris* (1). Conradus Gesnerus: *Liber de anima* (1). Rodolphus Gualtherus: *Mt*-kommentár (1), *Mk*-kommentár (1), *Lk*-kommentár (4), *Jn*-kommentár (2), *Róm*-kommentár (1), cím nélküli hivatkozás (1). Lilius Gregorius Gyraldus (1). Bartholomeus Keckerman: *Systhema logicae, rhetoricae, theologiae etc.* (1). Ludovicus Lavaterus: *Péld*-kommentár (13), *Ez*-kommentár (4). Martinus Luther (1). Baptista Mantuanus (1). Augustinus Marloratus: *Expositio ecclesiastica Novi Testamenti* (1) (nincs lapszám!), *Lk*-kommentár (1), *Tit*-kommentár (1) (nincs lapszám!), cím nélküli (2). Philippus Melanchthon: *De anima* (5). Ioachimus Mencilus: *De cognitione Dei* (12). Henricus Mollerus: *Zsolt*-kommentár (2). Wolfgangus Musculus: *Loci communes* (2), *1Móz*-kommentár (13), *Ézs*-kommentár (1) (nincs lapszám!). Ioannes Oecholampadius (1). Franciscus Piccolomineus: *Gradus philosophiae moralis* (1). Gregorius Richterus: *Axiomata politica, oeconomica, ecclesiastica et historica* (1). Ludovicus Caelius Rodiginus: *Antiquae lectiones* (1). Ioannes Stigelius (1). Clemens Timplerus: *Ethica, oeconomica, politica etc.* (18). Polydorus Vergilius: *De rerum inventoribus* (2). Petrus Martyr Vermilys: *Tractatio de votis monasticis et coelibatu* (2), *Oratio 1. habita Tiguri, cum in locum Conradi Pellicani succederet* (1), *1Sám*-kommentár (1), *2Sám*-kommentár (3), *1Kör*-kommentár (1), *1Kor*-kommentár (2) (nincs lapszám!). Ludovicus Vives: *De anima et vita libri tres* (4). A lélekről szóló műveket valószínűleg egy 1555-ös lyoni colligatumból vehette, melyben Amerbachius, Gesnerus, Melanchthon és Vives *De anima* c. műve egyaránt megtalálható.

A fentiekbe nem sorolható források

Averroës (2), Avicenna (1), Iosephus Flavius (1), Petrarca (1)

Magyar források

1. Janus Pannonius két verse található meg a gyűjteményben⁴⁵: *Panegyricus Guarino Veronensi* és *Threnos in Racaciarum cubicularium*⁴⁶. A versek forrását nem sikerült még megállapítanom.

2. A magyarországi protestáns zsinatok végzései. Eleve feltételeznünk kell, hogy Foktövi ismerte a zsinatok végzéseit. Ezek tartalmilag sokszor megegyeznek szövegével. Ilyenek a következő tételek: az *Apostoli hitvallást*, a *Miatyánkot* és a *Tízparancsolatot* tudni és magyarázni kell; az asszonyok lelkéről; a papok házasságáról; ki keresztelhet? keresztelhet-e a bába?; a szabad és a tiltott uzsoráról;

⁴⁵ A Janus Pannonius-hagyományról és annak protestáns vonaláról Foktövi Janus Pannonius-fordításairól lásd BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*, in Uő., *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 44.

⁴⁶ Megjelent *RMKT* 17, VIII, 164. és 174.

a protestáns ünnepekről; a tánc tiltásáról; a válás okairól. Pontos forrásjelöléssel veszi át az 1567-es debreceni zsinat XXII. és XXVI. cikkeit.⁴⁷

3. *Laskai Csókás Péter* művének (*De homine magno illo de rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri II*, Wittenberg, 1585⁴⁸) I. könyve közvetlenül két szinten hatott Foktövire: a prédikációkban Foktövi nagy teret ad a lélekről való fejtegetéseknek, valószínűleg Laskai Csókás hatására, akinek művében az 5–19. fejezet erről szól. Foktövi itt háromszor idézi a *De hominét*: az ember lelkét az Isten önti az anyaméhbe (122b) – L. Cs. P., I. I, c. 12, 1. 3 (208). A lélek helyéről két vélekedés van: a szívben vagy az agyban található (132a) – L. Cs. P., I, 12 (248). Az asszonyban is van okos lélek (135a) – L. Cs. P., I, 7, 3 (103).

Foktövi, akárcsak Laskai Csókás, a világegyetembe helyezve tárgyalja az emberi életet. Felosztása – isteni, égi, földi világ – követi Laskai Csókás hármas felosztását: anyagi, égi és földi világ. E részek tárgyalása után mindkettőjükénél a kisvilág, a mikrokozmosz, az ember kerül a középpontba. Az emberi élet korszakainak felosztásában is Laskai Csókás nyomán halad Foktövi, mindkettőjükénél megvan a hét életkor: infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, virilis aetas, senectus, decrepita aetas. Foktövinél magyarul (170a): „Polabeli giermöksegh, Gyerimöksegh, Jnassagh, Jffiusagh, Embörsegh, Wensegh, Görbesegh, Haromlabu, Ketzörgiermök”. Foktövi ezeket az életkorokat tárgyalja a prédikációiban.

4. *Félegyházi Tamás*nak a lélek eredetéről írt megállapításait hosszan idézi Foktövi (12a-b) *Loc. Com.* forrásjelöléssel. (Félegyházi Tamás öt kiadást megért hittani művének az ötödik kiadása jelent meg *Loci Communes Theologici* előcímmel Debrecenben, 1601-ben.⁴⁹)

A „Hol uagion az lelöknek helie az Emböri testben?” kérdésnek és a ráadott feleletnek (131b) szintén a fenti Félegyházi-mű 100. lapja a forrása. Foktövi margóján ezúttal csak ennyi szerepel: „Th. Fel.”

5. A „*Harom Jelös bölcz Embör*” elválásról írt tanácsa (362b). Foktövi idéz egy II. Calixtus pápa ellen írt latin pasquillust (367a). Bucsay Mihály mutatott rá arra, hogy ez a vers megtalálható Szegedi Kis István *Speculum Romanorum Pontificum*jában. A *Speculum*nak mégsem mutatható ki hazai utólete, mivel Foktövi a forrásául nem Szegedi Kis művét jelöli meg, hanem Balaeus *Acta Romanorum Pontificum*ját (hibás lapszámmal).⁵⁰ Vajon Szegedi Kis István másik művével, a *Loci communesszal* is ugyanez-e a helyzet?

Foktövi a forrás jelölése nélkül idézi Bakonyi Albert, Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István egy bizonyos „mondását”. Az idézet forrása Szegedi Kis *Loci communes* c. művének 356. lapján egy utólagos betoldás, mely valószínűleg ifj. Szegedi Istvántól vagy Skaricza Mátétól származik.⁵¹

Joggal feltételezhetjük, hogy ezt, a prédikáció-kötet megírásáig öt kiadást megért, művet ismerte Foktövi. annál is inkább, mivel csak itt, a *Loci communes*ban fordul elő a három jeles bölcse ember tanácsa. Ugyanakkor szinte érthetetlen, hogy Foktövi, aki művét nagyrészt idézetekből állította össze, s a források leelőhelyét mindig feltüntette, miért nem említi meg egyik fő forrásaként a *Loci communest*.⁵² Foktövi részéről több ez egyszerű pontatlanságnál: ugyanis nem ez az itt szóbanforgó egyetlen Szegedi Kis-hely, melyet említés nélkül használ.

A *Loci communes* „nagyemertű kompendium”, „sajátos eklekticizmussal összeszedett enciklopédia”.⁵³ A XVI–XVII. századi prédikátorok gyakran találhattak megfelelő idézeteket prédikációik megírásához Szegedi Kis tabuláiban. A domidoctus papok csoportosan vándoroltak Szegedi Kis Istvánhoz, hogy tanuljanak tőle.⁵⁴ Szegedi Kis *Loci communus*ának „másokéval szemben van egy jellegzetes

47 KISS Áron, *i. m.*, 575. és 578.

48 *RMK*, III, 744. sz.

49 *RMNY*, 874. sz.

50 BUCSAY Mihály, *Szegedi Kis István Speculum*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973, 173.

51 *RMKT* 16, VI, sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 283.

52 Mint KATHONA Géza. (*Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973.) rámutat. Szegedi Kis István hasonlóan járt el a *Loci communes* forrásaival.

53 Nagy Barna szavait idézi BUCSAY Mihály, *i. m.*, 112.

54 KATHONA Géza, 1974, 147.

sajátsága, hogy ti. nemcsak a szorosabb értelemben vett hittani tárgyakat öleli fel, hanem kiterjeszkedik egy sereg etikai, biblica theologiai, exegetikai, egyházi, történeti, gazdasági, politikai és társadalmi természetű problémára is”.⁵⁵ Foktövi prédikációira éppen ezek az egyéb, nem szoros értelemben vett hittani tárgyak lehettek nagy hatással. Már maga az is, hogy Szegedi Kis az Isten és az ember fogalma köré rendezi mondanivalóját, hathatott Foktövi prédikáció-kötetének szerkezetére, antropológiai felfogására. Túl ezeken a feltételezhető hatásokon, szinte szó szerinti egyezéseket is találunk a két mű között. Ezek eddigi kutatásom alapján a következők:

Sz. K. I.: „De adolescentia” (246) – F.: „Mi lehet ekössege az Jnasnak.” (238b), „Mit kel el tauoztatnj az Jnasnak.” (241b)

Sz. K. I.: „De coniugio seu ducenda uxore” (349) – F.: „Minemü Azzont keriónk?” (346b–347b), „Mikor kel el kezdeni az hazasulast.” (344a–b).

Sz. K. I.: „Personae inter quas iuxta leges magistratum... contrahi non possunt” (360) – F.: „Minemü zömeliök között tiltatott az hazassagh eleitül fogua?” (351a–b).

Sz. K. I.: „De divortio” (348) – F.: „Minemü okokkal valhatnak el? [ti. a házások]” (361a és 362a–b).

Sz. K. I.: „De divortio per impotentiam seu frigiditatem” (349) – F.: „Hani keppen lehet az Erötlensegh?” (361b).

A felsorolt egyezések további bizonyítéku szolgálhatnak arra, hogy Foktövi olvasta és felhasználta a *Loci communest*. Kérdés marad, hogy forrását miért nem jelöli meg. Talán magának a Szegedi Kis-műnek (Kathona Géza tanulmányához hasonló) további forráselemző feltárása közelebb vihet a megoldáshoz.

A források feltárásának nehézségei

1. A felsorolt szerzők nagy részét maga Foktövi talán nem is olvasta. Mégis tanulságosnak tartottam a felsorolásukat anélkül, hogy pontosítottam volna, melyiküket kinek a közvetítésével, honnan idézi Foktövi. (A kritikai kiadásban majd természetesen ezt a feladatot is el kell végezni.) Bár Foktövi hosszan merít forrásaiból, fordítása a legtöbbször nem egészen hű. A didaxist, a könnyű érthetőséget tartja szem előtt, nem sorolja fel kimerítően a forrásban megadott valamennyi egyházatyát, ókori szerzőt. Válogat. Ez a válogatás jellemző a domidoctus prédikátor műveltségére vagy műveltség-csményére. Így például kiderül, hogy a gonosz mostohákról írott részben (204b) Erasmus *Adagiájából* idéz hosszan, melyben megtalálható a Foktövi által is lefordított Kallimakhosz-vers és Euripidész-idézet. Az eltérés csupán annyi, hogy Foktövi Kallimakhoszhoz nem adja meg a görög szöveget, Euripidészhez pedig még a latint sem.

2. Foktövi némelykor pontatlanul jelöli meg forrásainak leöhelyét. Így például Lilius Gyraldus latin Szolón-fordításának forrásául Joachimus Camerarius művére hivatkozik, valójában pedig ez a latin vers Philippus Camerarius művében található. (Valószínűleg félreírásról lehet szó, Philippust híres atyjával keveri össze Foktövi.)

3. Egyelőre megoldatlan nehézséget okozott a *Polyanthea* c. gyűjtemény azonosítása. A görög szó jelentése 'sok virág', melyet az anthologia szinonimájaként használtak.⁵⁶ Foktövi egyik forrásában, Szegedi Kis István *Loci communes*ében, találkoztam egy florilegium ugyanilyen megjelölésével: a *De*

⁵⁵ KATHONA Géza, 1973, 16.

⁵⁶ Pirnát Antal emlékezete szerint egy általa látott XVI. századi könyvjegyzékben is előfordul ez a könyvcím (szóbeli közlése). Foktövi a következő helyeken idéz a *Polyantheából*: a „Hani fele paradizomrol emléközik az iras” (104b) kérdésre Thomas Aquinast hozza fel példaként a *Polyantheának* paradicsomról szóló részéből (615). Censorinus Hippokratész-idézetének (167b) leöhelye: *Polyanthea*: 39. A „Miczoda az Jffiusagh?” (246a) kérdésre a *Polyantheából* adja meg az ifjuság görög–latin definícióját, majd idézi Arisztotélészt. Az „Eert Embörsegh” görög–latin meghatározásának (270a) a forrása: *Polyanthea*: 844. Az Azzoniallati röndnek giönge természetiröl” (319b) – *Polyanthea*: asszonyokról szóló fejezet, 313. A Diphilus-idézet (395a) – *Polyanthea*: 698.

coniugio seu ducenda uxore c. tabulában (349) Szegedi Kis Martialist, Hieronymust, Apuleiust, Plautust, Phocilidest, Hésziodoszt idézi a *Polyantheából*. Feltehető, hogy mindkettőjüknél ugyanarról a XVI. századi idézet-gyűjteményről van szó.

4. A már többször is említett Censorinus Hippokratész-idézetének és Lilius Gyraldus Szolón-fordításának forrásairól is érdekes megfigyeléseket tehetünk. Mindkét idézet az életkorok felosztásával foglalkozik, mely Foktövi művében középponti helyet foglal el, hiszen ő maga is ír róla verset latinul és magyarul már 1606-ban. Foktövi Censorinust a *Polyantheából* veszi, Lilius Gyraldust pedig Joachimus Camerariustól (valójában, mint láttuk, Philippus Camerariustól).

Bár a *Polyantheát* egyelőre nem sikerült azonosítanom, Aldus Manutius 1581-es velencei Censorinus-kiadását lapozva⁵⁷ megtaláltam ezt a Hippokratész-idézetet a „*Distinctio aetatum hominis*” c. részben. Figyelemre méltó, hogy Censorinusnál e kiadásban szintén megvan Szolón verse görögül, s ehhez a kiadó ugyanazt a latin fordítást mellékeli, mely Foktövinél is megtalálható, a fordító Gregorius Gyraldus nevének feltüntetésével.

Foktövi egyik hazai forrása, Laskai Csókás, mint erre már rámutattam, szintén írt az életkorokra való felosztásról, a *De homine* „*Aetatum hominis distinctio*” c. részében (40–41). Emitt is megvan, a forrás megjelölése nélkül, a hippokratészi hely, majd pedig Szolón versének latin fordítása, mely azonban *nem* azonos Lilius Gregorius Gyralduséval!

A fentiekből kiderül, hogy Foktövi e két idézetét nem Szegedi Kis művéből meríti, mint az várható lett volna. Hippokratész és Szolón életkor-meghatározása, melyeket együtt is gyakran idéznek, kettős toposzként élt tovább a XVI. század folyamán. Joggal feltételezhető, hogy valamennyi XVI. századi szerző florilegiumból dolgozott.

A prédikáció-közet, mint irodalmi műalkotás

Foktövi János a szónok hármas feladatából (tanítani, megindítani, gyönyörködtetni⁵⁸) az elsőre helyezi a hangsúlyt. Tanítani akar, ismereteket átadni. Az egyes életkorok tárgyalásakor didaktikus okokból találjuk meg mindig ugyanazt a gondolati vázat: az adott életkor meghatározása, tulajdon-ságai, haszna-tiszte, mit kell eltávoztatni tőle.⁵⁹ A mindennapi teendők pontos képét kapjuk a szülés leírásától, a bábák gyakorlati teendőitől kezdve az akkor bemutatásáig. A korabeli magyar viszonyokra viszont alig utal. Íme három becses kivétel. – A nyelvtanulásról ezt írja: „Megh kel valasztanj a fő nielueket, kik mezze kj teriettenek mint az Sido, Görögh es deak nielu Mastan pedigh az Nemött es Török nieluek az Birodalmakra nezue főuekke löttek: Es az alsob röndön valo nielueket, kikkel nem mindönnütt elhetnj.” (255b) – Egyetlen alkalommal egy „Magiar Pelda Bezed”et említ: „Az zomzed leant inkab vöd el het bünnel, mint az ismeretlent eggiele, mert az egi alat sok reitözött el.” (347a) – A 338b lapon egy váci történetet mesél el: „1614. Ezt. 24 Maj Waczon Egi Mönieczke giermöke Annorum 6. az dunarol megh se került haza valtigh kerestek az halazok is de nem talaltak. Niha haza iünnek [a gyerekek] de rozzabbul latrabbul mint el möntek volt”.

Prédikációit nem irodalmi céllal írja. A prédikátor tiszte az, hogy a népért imádkozzék, a szent-ségeket (keresztséget és úrvacsorát) szolgálta ki, a szent ígét prédikálja, s tanítása hármat foglaljon magában: az építést, az intést, a vigasztalást.

⁵⁷ OSzK Ant. 5126.

⁵⁸ QUINTILIANUS (Marcus Fabius), *Szónoklattan 12 könyvben*, I, ford. PRÁCSER Antal, Bp., 1913, 232.

⁵⁹ A gyermekkorral például három prédikáció foglalkozik, az egyes prédikációk a következő részekből állnak: „I. Kiczoda az Gyermök. II. Ki aggia az Giermököt. III. Mi hazna az Giermöknek. IIII. Az ferfiue vagi az leani keduesb. V. Az Giermökök hasonloke az zülekhöz mindönkor.” (213a) – „I. Mikoraban kel az giermököt tanitanj. II. Mikeppen kel tanitanj, III. Mire kel tanítani. IIII. Hogi hogi kell tanitanj.” (221a) – „Az Züleknek es Magzatoknak tisztükröl [...] I. Az Zülek inkab zeretike az ö Magzattiukat mint az fiak öket. II. Ha sirnak, megh kelle kerlelnj. III. Kelle hidegtül felteni, auagi rea zoktatnj. IIII. Miuel tartoznak az fiak az züleknek. V. Walaha elege zolgalhatnake züleiüknek.” (229a)

Didaktikusan funkcionális elemnek minősíthetjük a gondos (három szintű) szerkesztést, a prédikációk retorikai felépítését, a versbetéteket, melyeket Foktövi mindig alárendel a tanításnak.

A kötet kompozíciója. Foktövi műve elejére nem ír ajánlólevelet vagy előljáró beszédet, hanem versben (*Argumentum libri*) adja meg prédikációi célját: morális antropológiát akar létrehozni. Erre utal a verső is: EMBÖR.

A kötet 44 prédikációt tartalmaz. Foktövi műve a gyűjtemény és az egyes prédikációk szintjén egyaránt meg van szerkesztve. A kötetkompozícióban is a prédikációk szerkesztési elve érvényesül, mely elősegíti a tanítást és a meggyőzést, s a téma teljességigényét (az ember élete eredetétől haláláig) szerkezetileg is kiemeli. Az 1. prédikáció így felfogható propositióként (a tárgy kitűzéseként), a 2–43. prédikáció tractatióként (a téma tárgyalásaként), a 44. prédikáció pedig conclusióként. Foktövi, a könyv táblájának (tartalomjegyzékének) tanúsága szerint eredetileg írni akart volna még egy 45. prédikációt is (az élet végéről, mint kell itt jól élni, a betegségben miről elmélkedjünk, a feltámadásról). A 44. prédikáció, mely szintén az emberi életéről szól, a hozzácsatolt Isidorus-fordítással („Ez életnek ki meneteliről”) azonban így is tökéletessé teszi a kötet zárt kompozícióját.

A tematikai szerkesztés. Foktövi témák szerint osztja fel könyvét három részre: az emberélet eredetéről, természetéről és állapotáról. Érdekes módon az eredetről szóló rész a transzcendens teremtéssel foglalkozik, a természetről szóló a születéssel (vö. natura ← nascor), az állapotáról szólót (vö. status) pedig a gyermekkortól a haláláig tartó szakasznak szenteli. A három részre való osztásban két további tematikai szervezőelem figyelhető meg: a *Biblia* és az életkor.

1. Az I. rész a *Bibliának* (*Mózes első könyvének*) megfelelően a transzcendens világgal, az emberi életet megelőző teremtéssel foglalkozik. Mivel Foktövit elsősorban az emberi élet érdekli, csak kilenc prédikációban tárgyalja a világ teremtését, az isteni világ felépítését. A 2–4. prédikáció az Istenről, az 5–7. prédikáció az angyalokról és ördögökről, a 8–10. prédikáció az égről, a földről és a paradicsomról szól.

2. A II. és III. részben az antropológiai szemléletnek megfelelően a *különböző életkorokra való felosztás rendszere* a kompozíció szervező elve. Foktövi ezzel a szerkesztési aránnyal túlsúlyra juttatja az evilági életet, az életre vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A II. rész 1–5. prédikációja az ember teremtésével és a lélekkel foglalkozik. A további prédikációk már a mindennapi élettel kapcsolatosak: a testnek fogantatásáról (6–7), a szülésről (8–9), a bábákról (10), a dajkákról (11), a gyermekségtől (III. rész 1–3), az inasságról (4), az ifjúságról (5–6), a tisztebeli emberek jószágos cselekedeteiről (7), a megérett emberségről (8–10), a vénségről (11–12), a görbe vénségről (13).

Az életkorokra való felosztásban részben már saját rendszerét használja fel. Kompozíciós elvével egészen egyedül áll a kor magyar prédikáció-irodalmában.

Csak az egyes életkorok tárgyalása után kerül sor a lányokról és asszonyokról, a házasságról írt prédikációkra (14–22). Ez a szerkesztésmód a *Bibliához*, mint tematikai szervezőelemhez, kapcsolódik. *Mózes első könyve* ugyanis kimondja, hogy az asszonyok a férfi után formáltattak: „Meghiria Moyses az Azzoniallatnakis az ferfiu vtan valo formaltatasat.” (316a)

A prédikációk retorikai megszerkesztettsége. Az egyes prédikációk felépítése többnyire a következő: bibliai locus, a bibliai locus sommája, a prédikáció részei pontokban megadva, a részek kifejtése, amelyen belül a következő összetevők jelennek meg: az adott téma alapfogalmának meghatározása, érvelés (felsorolás, részletezés, ismétlés, ellenvetés, tanulság), következtetés (ez többször elmarad, főleg a III. részben, vagy Istenhez szóló fohással helyettesül. Ezek a fohások a kötet legszemélyesebb megnyilvánulásai).

A retorikai szerkezet megegyezik a kor igényesebb prédikációinak felépítésével. Stílus szempontjából is lényeges elem, mely a didaxist is kiemeli, a kérdés–felelet forma. Ez egyrészt a templomi katekizmus-oktatásra, másrészt a loci communes-műfajra vezethető vissza.

A versbetétek szerepe. Hasznosság és gyönyörködtetés: ez tette gyakorivá a XVII. század elején a prédikáció-kötetekben a klasszikus költők idézését. Foktövi is főleg görög és római költőket idéz. Az idézetek legtöbbször nem haladják meg a négy sort. Mind időmértékes, mind magyaros metrumú versfordítások szerepelnek a kötetben. A verseknek elsősorban funkcionális szerepük van. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy pár vers kivételével csak a prédikációk összeírásakor, igen rövid idő alatt

fordítja a verseket.⁶⁰ Az 1. prédikációban található vers kivételével valamennyi fordítás a III. részben található. A többnyire szentenciaszerű idézetek beépülnek a III. rész morális és gyakorlati tanácsai közé. A versek a következő funkciókban jelennek meg: argumentumként, sommaként, az argumentum részeként (Foktövi versben is megismétli az adott tételt), valamint tanulságként.

Egy korábban (még 1606-ban) írott verse már tartalmazza az életkorokra való felszólítás rendszerét, az életkorok időtartamának meghatározását. Foktövi, e vers tanúsága szerint, régi elképzelését valósítja meg, amikor 1614-ben megírja prédikáció-gyűjteményét, teológiai és filozófiai megalapozottságú antropológiáját.

A kézirat helye a kor prédikáció-irodalmában

Foktövi műve nem tartozik a *polémikus prédikációk* típusába. A papok házasságáról írt prédikáció kivételével nem érinti a két fő felekezet közötti dogmatikai vitákat. Mindössze nyolcszor tesz egymondatos említést a pápistákról: a pápások szentjei ellen (62a); aki Krisztus neve mellett maradt, nem állt sem Mohamedhez, sem az eretnekekhez, sem a tévelygő pápához (65a); az árvákat, özvegyeket örökségükből kifosztó papok és barátok ellen szól (211a); elítéli a pápisták búcsújárását (274a); az apácák ellen (333b) és egy pápai törvény ellen (352a) szól; nem bűn a házasság, mint a pápisták álmodozzák (360a); sok barát, pap és apáca, a zsolozsmatartás és az imádság színe alatt, a purgatórium tőlük talált mentése alatt, az özvegyek és az árvák jószágát elcsalja (376 a).

Pázmánynál, mint a szakirodalom hangsúlyozza, szétválik a vitairat és az erkölcsi célzatú prédikációk típusa. Bár Foktövi csak egyszerű városi prédikátor volt, akinek műve kéziratban maradt, mégis módosítanunk kell a Pázmányról tett azon fontos irodalomtörténeti megállapítást, hogy Pázmány prédikáció-kötetéig mind a protestáns, mind a katolikus gyűjteményekben az erkölcsi tanítás a polémiaival szorosan összefonódva jelenik meg.⁶¹ Pázmány egyéb műveiben már vitatkozott a protestánsokkal – Foktövi feltételezésünk szerint nem írt más könyvet, mégis kerül a polémia, a dogmatikai értekezéseket.

Foktövi műve elkülönül a prédikációk ama típusától is, amely szigorú *exegézis*, az egyes bibliai könyvek pontos magyarázata.

Az *egyházi ünnepekre* írt prédikációk csoportjával sem egyezik tematikája. Gyűjteményének nagy irodalomtörténeti jelentősége éppen az, hogy eltér a kor valamennyi prédikáció-kötetének típusától.

Ha e könyv helyét ki akarjuk jelölni a kor irodalmában, először is azt kell figyelembe vennünk, hogy Foktövi önálló koncepciójú, zárt kompozíciójú *könyvet* akart létrehozni. Beszédei a „retorikai szempontból igényesebb” szónoklatok⁶² közé tartoznak. Ebből a szempontból műve nem egyedülálló jelenség. A kötetnek morális antropológiaként való felépítésére azonban nem találunk más példát ebben a korban. A morális antropológia megalkotásának magyarázatát a hódoltság területén élő domidoctus prédikátor működésében, a prédikációk szükségképpen kultúráközvetítő és erkölcsi nor-

⁶⁰ Három verse felett az 1606-os év szerepel, egy disztichont pedig esetleg 1613-ban fordított: „Tale dystichon addere visum est. 25. Nou. 1613. Waciae.” (293b) A „Kezdeti fájdalom, közepi sok munka” (RMKT 17, VIII, 161) nem Foktövi műve, hanem a „Mely csalárd e világ” kezdetű gyülekezeti énekből két versszak.

⁶¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Bp., 1979, 128: „[...] Pázmány felépítéséig mind a katolikus (Káldi, Telegdi), mind a protestáns egyházi beszédet áthatja a polémia szelleme, s a más felekezetbeliek elleni támadás nem válik el az erkölcsi tanítástól, a két vonal összefonódva, egymáshoz szorosan kapcsolódva jelenik meg.”

⁶² BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare (Az első magyar nyelvű egyházi retorika)*, in *ItK*, LXXXV (1981), 4.

mákat megszabó szerepében kereshetjük.⁶³ Foktövi műve módosítja a prédikációk típusairól alkotott eddigi véleményeket is: könyve a polémiaától tartózkodó, antropológiai indíttatású prédikációk típusának első darabja, mely egyedülálló kötetkompozíciójával is kiemelkedik kora prédikációi közül.⁶⁴

Gabriella H. Hubert

EINE MORALISCHE ANTHROPOLOGIE AUS DEM JAHRE 1614

Die handschriftliche Predigtensammlung von János Foktövi

Im Gestalt von János Foktövi kennen wir den Typus des zu Hause gebildeten, "domidoctus" Predigers lernen. Sein Werk – Ein Buch über I. die Ursprung, II. die Natur, III. die Verfassung des menschlichen Lebens, geschrieben vom Prediger János Foktövi zu Waisen – ist einem umfassenden Thema, dem menschlichen Leben gewidmet. Damit steht sein Verfasser ganz allein in der zeitgenössischen Predigtenliteratur.

Seine Lebensgeschichte erzählt Foktövi selbst in einem seiner Predigten (285c): er besucht zuerst die Tolnaer (1581–1584), dann die Debreziner Schule (1585–1588). Er ist Schulmeister zu Szeged (1589–1590) und zu Veresmart. Er wird zu Cegléd 1592 ordiniert. Er ist Prediger zu Adács (1592–1593), zu Tököl, zu Foktó, zu Pataj und zu Makád (1594–1603). Im Jahre 1604 gelingt er zu Waizen. Hier trifft er eine verhältnismässige Ruhe, und wird Geistlicher der Sankt Michael-Kirche. Unsere letzte Angabe von ihm: am 7. September 1620 schreibt er ein lateinischsprachiges Abschiedsgebet in Andreas Segners Gedenkbuch; damals ist er schon Senior. Nach dem Possessoreintrag des Predigtenbandes geriet das handschriftliche Werk im Jahre 1625 in Fremede Hände. Damals war Foktövi wahrscheinlich nicht mehr am Leben.

Auf Grund des *Bildungsmaterials* der Predigten können wir ein Bild über die Bildung des Domidoctus des Zeitalters bekommen. Seine wichtigsten Quellen sind die folgenden: die *Bibel* (deren Teile übersetzt er selbst): patristische Werke: griechische und römische Autoren; Verfasser vom 15. und 16. Jahrhundert (hauptsächlich protestantische Theologen) die Werke ungarischer Autoren (Janus Pannonius, Péter Laskai Csókás, Tamás Félegyházi, István Szegedi Kis).

Die Predigtensammlung als Kunstwerk. Das Werk enthält 44 Predigten. Foktövi verteilt sein Buch nach Themen in drei Teile: er schreibt über die Ursprung, die Natur und die Verfassung des menschlichen Lebens. Ausser dieser Verteilung in drei Teile kann man zwei weitere Organisationselemente beobachten: die *Bibel* (siehe den I. Teil des Bandes) und das Lebensalter. In den II. und III. Teilen ist das System nach den verschiedenen Lebensaltern das Organisationsprinzip der Komposition: nach der Schöpfung des Menschen, nach der Beschreibung der Seele, beginnend von der Erzeugung des Körpers, durch die Beschreibung der Geburt gelangt er zum Kindesalter, danach folgen: die Lehrjahre, die Jugend, das reife Menschenalter, das hohe Alter. Nur danach folgen die Predigten über die Mädchen und die Weiber, über die Ehe.

⁶³ A prédikációk kritikai kiadásával, a források részletes feltárással a kor domidoctus prédikátorainak műveltségéről is pontos képet fogunk kapni.

⁶⁴ Munkám támogatásáért, értékes észrevételeikért ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Balázs Mihálynak, Keserű Bálintnak, Pirnát Antalnak és Szelestei N. Lászlónak.